

Oversigter

Statsmagt og magtstat i 1600-tallets Europa

AF

E. LADEWIG PETERSEN

Studiet af statsmagts vækst synes i det forløbne årti at have oplevet en renaissance; ikke længere naturligvis forstået som statsidealisme – med statsmagten som al menneskelig virksomheds apoteose – men med hovedinteressen koncentreret om den tidligt moderne øvrighedsmyndigheds tilblivelse, magtfulde og begrænsninger og dens effekter for det omgivende samfund. Eller med Frederic Lane's formulering de processer, der bærer frem mod statsmagts monopolisering af den organiserede vold.

Det er meget vel muligt, at netop Lane's og historikeren og sociologen Charles Tilly's arbejder kan have virket som inspirationskilder for diskussionen, også ved deres betoning af de militære imperativer, ledsaget af bureaukratisering og behård fiskalitet.¹ På den anden side synes også især engelske og franske historikers betoning af enevældens begrænsninger, især med udgangspunkt i indgående studier af 1600-tallets Frankrig, at have givet et *memento* mod overdrivelse af det absolute monarkis magtfulde. Det sidste vender vi tilbage til senere.

Som eksempel på en noget overdimensioneret bedømmelse af enevælden kunde man anføre den ultraliberale tyske historiker, Günther Barudios harmfrysende fordømmelse af absolutismens overlagte anmasselser mod stændernes 'libertære rettigheder'.² Med en hentydning til

¹ F.C. Lane, *Profits from Power. Readings in Protection Rent and Violence-controlling Enterprises*. Albany 1979, især kap. 2 og 4; Ch. Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*. Chicago 1975.

² G. Barudio, *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung*. Fischer Weltgeschichte 25. Frankfurt a.M. 1981.

det flaviske kejserdømmes magtfylde, karakteriseres flere af de europæiske enevoldssystemer som 'dominat', fyrsternes bevidste bestræbelser for at hæve sig over enhver lov (også de hævdede 'leges fundamentales') og at reducere deres riger til privatejendom. Barudios tolkning er forståelig i en verden, som var domineret af totalitære regimer, men næppe realistisk. Interessant er derimod hans påpegning af, at den ekstreme danske enevælde – Europas eneste lovfæstede – kan have haft en afsmitningseffekt på det hohenzollernske og karolinske monarki; i hvert fald fik den lovord med på vejen af ingen ringere end Leibniz.³ Barudios bog er naturligvis provokerende, men ingenlunde lettilgængelig (og iøvrigt spækket af de sjældneste fremmedord).

Endnu et incitament til den løbende omvurdering af absolutismens tidsalder ligger vel i den – tør man nu nok vove at hævde – afklaring af diskussionerne om 1600-tallets krise, som har fundet sted. Afgørende har været Niels Stensgaard påpegning af betydningen af materielle (og menneskelige) overførsler fra en 'privat sektor' i nulvækst, i lav vækst eller som overførte ressourcer til den oversøiske ekspansion til en 'offentlig sektor' med en glubende appetit.⁴ Under alle omstændigheder en væsentlig omfordeling af sociale ressourcer og magtressourcer. Men meget centralt står også den engelske historiker, H.G.Koenigsbergers argumentation for at krisen snarest var en autoritetskrise, stændernes protest mod den hastigt ekspanderende statsmagts anmasselser mod hævdede sædvaner og privilegier.⁵ Til dette kunde man føje amerikaneren Th.K. Rabbs påvisning af en første europæisk samvittighedskrise – trauma, om man vil – under pres af krigslede og konfessionslede i trediveårskrigen Europa.⁶

Kriserne har også været et hovedtema for den engelske historiker, Geoffrey Parkers næsten klassiske fremstilling af Europas dramatiske historie 1598 til 1648.⁷ Det korte tidsspand og den forholdsvis rigelige plads har givet Parker muligheder for at fordybe sig og også til at krydre fremstillingen med rammende personkarakteristiker og til at give gode og meningsfyldte litteratur- og forskningsdiskussioner.

Parkers egentlige speciale er den nederlandske opstand og Spaniens logistiske, finansielle og politiske anstrengelser for at kue de rebelske

³ Sst., s. 43-55, 169-74, 205-09.

⁴ N. Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*. HT 12.r.IV. 1969-70, s. 475-504, især s. 499ff., s. 482 og 485-87.

⁵ H.G.Koenigsberger, *Die Krise des 17. Jahrhunderts*. Ztschr. für hist. Forsch. 9. 1982, s. 143-65.

⁶ Th.K.Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*. Oxf. 1975.

⁷ G.Parker, *Crisis in Europe, 1598-1648*. London, Fontana Paperbacks 1979.

provinser. Hans bog er da også i meget høj grad begivenhedshistorisk – især hvad gælder trediveårskrigen. Men dens hovedsynspunkt er, at klimatisk ugunstige vilkår (den lille istid), økonomisk-socialt vanskeligheder og konfessionelle konflikter stod i vejen for det, som var enhver fyrstes hovedanliggende: at tilvejebringe finansielle midler til krigsførelse, at sikre bureaukratiets loyalitet og at bekæmpe undersåtternes opsætsighed.

Man kan have sine tvivl om de klimatiske forklaringslementer, så længe astronomer og økologer ikke er sikre på virkningen af solpletter og historikere ikke er istand til logisk konsistent at udlægge de produktionsmæssige og økonomiske konsekvenser af klimaforværringen.⁸ Parker kan – på linie med Rabb – derimod have ret i at betone, at samtidens skribenter selv stod med en nagende fornemmelse af, at Europa befandt sig nær afgrundens rand; på sin vis er det da også beklageligt, at bogen må standse op ved den westfalske fred – uden at fuldbyrdsen af udviklingstendenserne når at komme med; det er forbeholdt for det følgende – og mindre inspirerende – bind om perioden frem til 1688 af John Stoye.

Parker har naturligvis været fuldt på det rene med de problemer, der knytter sig til statsmagts vækst, skattestatens frembrud og bureaukratiseringen. Med ti års forskydning og intensiveret debat står det samme problemkompleks helt centralt for dr. Thomas Muncks (Glasgow University) og Richard Bonneys (Leicester University) store værker om den tidlige nytids Europa.⁹ De to værker dækker ganske vist kun delvis hinanden kronologisk, og man bør nok være opmærksom på, at Muncks bog indgår i en kronologisk leddelt serie, medens Bonneys mere har karakter af monografi (dens nedre grænse ved 1660 skal slutte op til Wm. Doyles noget ældre, men udmærkede redegørelse for det europæiske statssystem og dets sammenbrud 1660-1800).¹⁰ Fælles for de to værker er derimod deres velgørende analytiske anlæg, men også den spirende skepsis overfor den europæiske magtstats reelle magtfulde.

Dr. Muncks hovedanliggende fremgår til overflod af bogens undertitel. Hovedvægten lægges på en række tematiske kapitler, men de indrammes kyndigt og klart – undertiden med rigeligt opbud af detaljer for en universitetslærebog – af kronologiske og begivenhedshistoriske afsnit om

⁸ Jf. den forsigtige vurdering hos J.A. Eddy, *The 'Maunder Minimum': Sunspots and Climate in the Reign of Louis XIV.* G. Parker & L. M. Smith, eds., *The General Crisis of the Seventeenth Century.* London 1978, kap. 8; jf. Parkers indledning.

⁹ Ths. Munck, *Seventeenth Century Europe: State, Conflict and Social Order in Europe.* London, Macmillan 1990. – XXXII + 457 s.; £45.00 (pb. £14.95).

¹⁰ Wm. Doyle, *The Old European Order, 1660-1800.* Oxf. 1978.

tredivårskrigen og Ludvig XIVs endeløse krige. Den første (og dens følgekrige) behandles både som en næsten uafvendelig, kontinental katastrofe og som det næsten vulkaniske og traumatiske udbrud af alle periodens opstemmede spændinger, de sidste som Europas slutopgør med den franske imperialisme.

Det første kan vel have sin rigtighed, selv om Hugh Trevor-Roper som bekendt (og med paralleller til Hitlers krig 1939) har argumenteret besnærende for at der var en tilfældig episode – vinduesudkastningen i Prag 1618 og pfalzgrevens ubesindighed – som udløste den eruption, alle havde forudset, men hidtil havde haft held til at afvende i tilsvarende krisesituationer.¹¹ Perioden fra freden i Vervins 1598 til 1618 var under alle omstændigheder præget af 'nedtællingen til krigen'.

Den nedre grænse ved 1700 er derimod nok mindre sædvanlig; det konventionelle skel vilde være freden i Utrecht 1713 eller Ludvig XIVs død 1715. Dr. Munck kan have ret i at anskue 1680'erne som en kriseperiode, et uvishedens tomrum inden slutopgørene med Ludvig XIVs aggressioner.¹² Begrundelsen for at lægge skellet ved den spanske arvefølgekrigs udbrud er, at alle væsentlige udviklingslinier i 1600-tallets Europa var fuldbyrdet, og at freden i Utrecht snarest peger frem mod 1700-tallets (stadig dynastisk begrundede) konfliktmønstre. Men i så fald kunde skellet måske mere konsekvent være lagt i 1680'erne?

Bogens tematiske kapitler inddrager udførligt og kompetent også mentalitetshistorie, kunsthistorie og (til glæde for en musiknarkoman) musikhistorie i den organiske helhed. Men kernekapitlerne – som også omfatter strukturelle og komparative analyser over bred front af landbo- og bysamfund – diskuterer meget grundigt 1600-tallets kriser. Dr. Munck distancerer sig fra økonomiske og sociale forklaringer – de var lokalt tilstede – til fordel for en politisk. Den ydre anledning til de mange revolter og omvæltninger mener han ganske vist lå i de barske økonomiske kriser ved midten af 1600-tallet, værst 1649-53. Men den egentlige krise lå (her i overensstemmelse med Koenigsberger) i de traditionsbundne samfunds forsøg på at gøre op med den ekspanderende stats-

¹¹ H. Trevor-Roper, *The Outbreak of the Thirty Years War. Renaissance Essays*. London 1986, s. 275-94.

¹² Jf. A. Lossky, *The General European Crisis of the 1680s. European Studies Review* 10. London 1980, s. 177-98; bemærkelsesværdigt nok falder denne politiske krise sammen med indledningsfasen til det, den belgiske idéhistoriker Paul Hazard betegnede som »la crise de la conscience européenne« (Paris 1935; eng. udg. i Pelican Books 1964), den spirende oplysningstids samvittighedskvaler ved den evige vold; jf. nu også M. C. Jacob, *The Crisis of the European Mind: Hazard revisited. Politics and Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of H. G. Koenigsberger*, eds. Ph. Mack & M. C. Jacob. Cambr. 1987, s. 251-71).

magts krænkelse af privilegier og sædvaner og partikularistiske interesser til gunst for monopolisering af den organiserede vold, omend oftest omsonst.

Begrebet absolutisme er for dr. Munck – som for Richard Bonney – en neologisme fra revolutionstidens arsenal af slagord; samtiden vilde selv bruge etiketten 'absolut magt' (selvom man nok bør sondre mellem magt og myndighed). Der er for dr. Munck ingen tvivl om, at 1600-tallets statsmagt repræsenterer et mere nuanceret stadium end renaissancestaten, men ingen, som er fortrolig med den moderne, upersonlige statsmagts tilbøjelighed til at omklamre alle sider af det menneskelige samfund vil heller være i tvivl om, at enevældens monarki var meget langt fra vejs ende. Det underbygges samstemmende af de seneste års mange detailstudier.

Både dr. Munck og Richard Bonney anvender begrebet 'proprietary state' om 1600-tallets monarki, der havde – og misbrugte – et ganske stort udenrigsk råderum (som folk accepterede), men hvor fyrstemagtens reelle, interne magtfulde og muligheder bag pompøse, ideologiske facader i virkeligheden var ganske begrænset. Ths. Munck peger således på, at den tidligt moderne stat stod næsten magtesløs overfor den opgave, den så i at skabe økonomisk vækst. Richard Bonney har valgt et andet ledemotiv, det dynastiske kongedømme fra de italienske kriges udbrud 1494 til den foreløbige afklaring 1660, og også han advarer stærkt mod overvurdering af absolutismen.

Kongemagtens horizon var (og forblev) dynastisk, og selvom dens magtfulde ekspanderede, var den alligevel nødt til i vid udstrækning at respektere stænder- og territorielle privilegier. Den begrænses endvidere af det endnu meget ineffektive, bureaukratiske kontrolapparat og af de ligeledes meget begrænsede muligheder for fiskal (og ukontrolleret) udnyttelse af samfundets ressourcer; og den begrænses af ministres opposition og intriger og af hofkabler.

Begge bøger repræsenterer således en meget høj videnskabelig standard, og de er begge meget velskrevne. Men Thomas Muncks bog har endnu to store fortjenester. Begge bøgerne behandler Europa i bred forstand, men Ths. Munck har den meget naturlige fordel, som ligger i, at han er fortrolig med og behersker den skandinaviske litteratur. Der kan være diskutabile detaljer, men det har gjort det muligt at inkorporere Skandinavien (og iøvrigt også på andet grundlag, Østeuropa) i den europæiske sammenhæng på organisk vis.

For det andet: Selvom Richard Bonney nødvendigvis må inddrage England i mange sammenhænge, holdes øriget dog på konventionel vis udenfor en parentes. I modsætning dertil bringer Thomas Munck

England på niveau med det kontinentale Europa (kontinentets isolation ophæves, om man vil). Hans diskussion gør op med 'Whigtraditionen', som gjorde England unik i sammenligning med kontinentet, til fordel for 'revisionistiske' synspunkter (især personificeret i Conrad Russell).¹³ Den nye retning fremhæver, at parlamentet i Karl Is tid ikke så meget reagerede mod majestætens bevillingsønsker som mod hans ekstraparlamentariske metoder. Først konflikten 1640-42 bragte England ud af trit med kontinentet, hvor oppositionens grundpræg var konservativt; og først 'the glorious revolution' 1688 bragte påny England på plads, men som en magtstat under parlamentarisk kontrol.

Tendenserne til nedtoning af det absolute monarkis almagt beror formentlig ikke mindst på de seneste årtiers indgående studier i Frankrigs historie i 1600-tallet; region for region, institution for institution er franske og angelsachsiske forskere gået systematisk bagom den facade, som århundreders tradition har bygget op.¹⁴ Roland Mousniers monumentale forsøg på at portrættere absolutismens Frankrig som et *divide-et-regere*-system, som formelt ligestillede alle tyve millioner undersåtter under majestæten har da netop også mødt megen indsigelse.¹⁵ Ifølge Mousnier opnåede det franske monarki udstrakt politisk magt og effektivitet, men døjede med utilstrækkelige finansielle ressourcer. Men kritikken gælder specielt hans – metodisk angribelige – tilbøjelighed til at bygge sin analyse på normative, juridiske kilder og til ikke at trænge ind bag propaganda-facaden. Det har gjort fremstillingen mere statisk end nødvendigt; med Roger Mettams ord skabt en »monolitisk absolutisme«, som tre århundreders historikere trofast har bygget op, helt illusorisk.

Mousnier understregede dog det franske monarkis teoretiske begrænsninger. Vel havde kongen vidtstrakt magt i politiske og offentlige anliggender – og nød derfor suveræn magt – men han var underkastet visse urokkelige *leges fundamentales*, og undersåtternes rettigheder værnedes af stænder- eller regionale privilegier. På den anden side har

¹³ Jf. især C. Russell, *Parliaments and English Politics 1621-1629*. Oxf. 1979 (paperb. 1982) og *The Causes of the English Civil War*, London 1990. – Et helt fortrinligt revisionistisk arbejde er R. Cust, *The Forced Loan and English Politics 1626-1628*. Oxf. 1987.

¹⁴ En udmærket, men efter sagens natur ikke længere helt up-to-date forskningsoversigt giver Wm. F. Church, *Louis XIV in Historical Thought from Voltaire to the Annales School*. New York 1976.

¹⁵ R. Mousnier, *The Institutions of France under the Absolute Monarchy, 1598-1789* I-II. Chicago 1980-84 (Den franske original Paris 1974-80). Jf. for det flg. R. Mettam, *Two-dimensional History: Mousnier et l'ancien Régime*. *History* 66. London 1981, s. 221-32; samme, *Power and Faction in Louis XIV's France*, især s. 31 ff.; R. Bonney, *Absolutism. What's in a Name? French History I*. Oxf. 1987, s. 93-117, især s. 93 ff. – Bonney er selv specialist i fransk historie.

Ths. Munck og Richard Bonney samstemmende karakteriseret Ludvig XIVs (og andre fyrsters) monarki som 'proprietary dynasticism', der vel gav ham et langt, udenrigspolitisk tøjrsdrag, men som indadtil også gjorde majestæten til fange af sin egen flittige administration, af sine ministre og bureaukrater og ikke mindst af de mange korridor-partier og intriger ved hoffet.

Som bekendt har sociologen Norbert Elias i et nu klassisk værk anstillet en funktionel analyse af især Versailleshoffet som kongens særdeles effektive instrument til 'domesticering' af den hidtil så rebelske franske adel.¹⁶ Og, kunde man tilføje, hæren til et statsligt voldsmonopol under kongelig kontrol. Kunsten lå altså i et spille hofpartierne ud mod hinanden, bl.a. ved gunstbevisninger eller unåde, alt afhængig af solkongens luner. På den anden side har en ung amerikansk historiker, Mark Motley nylig gjort op med myten om, at det franske aristokratis stigende interesse for uddannelse skal tolkes som social identitetskrise, dets manglende evne til at konkurrere med det fremvoksende bourgeoisie.¹⁷ Tværtimod krævede den hårde konkurrence om posterne i Versaillesjunglen og i hæren omhyggeligt planlagt og systematisk uddannelse af unge aristokrater lige fra barnsben, altså også et vidensbyrd om tæmningen af den franske adel.

Andre – ofte regionale – studier har videre understreget, at det fiskale system ikke ensidigt tjente centralmagts tarv, pumpede provinsernes skatter ind i en 'offentlig sektor'. Systemet virkede snarest redistributivt i den forstand, at større og efterhånden stabile procentdele af skatterne forblev i provinserne til betaling af lønninger, parlamentsmedlemmer og skatteforpagtere; køb af embeder og *rentes* spillede ligeledes en rolle. Virkningerne bliver således snarere økonomisk og social omfordeling, at provinsernes éliter fik en indlysende interesse i at alliere sig med kongemagten, og at der blev opbygget et finmasket net af patron-clientforhold.

I bred almindelighed bar den europæiske udvikling altså i retning af arveligt og dynastisk monarki. Undtagelserne var Polen, pavestaten, Venezia og – indtil 1660 – Danmark. Det ulykkelige Polen nåede aldrig før sønderlemmelsen nogen højere grad af stabilitet, hvorimod kirkestaten efter afslutningen af skismaet 1419 og især efter afslutningen af Tridentinerkonciliet 1563 kunde lægge grunden til et stramt, hierarkisk

¹⁶ N. Elias, *Die höfische Gesellschaft. Soziologische Texte* 54. Darmstadt u. Neuwied 1975.

¹⁷ M. Motley, *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility, 1580-1715*. Princeton 1990.

monarki, tilsyneladende stramt disciplineret, men også – viser det sig – med tydelige begrænsninger.

Bologna-historikeren P. Prodi har netop forsøgt at godtgøre, at pavestaten fungerede som *avantgarde* for den europæiske absolutisme og kunde tjene som mønster for kirkens indordning i staten i verdslige magtsystemer.¹⁸ Et vigtigt knudepunkt lå i pave Sixtus Vs bulle *Immensa dei sapientia* 1588, som tilsyneladende overrumplede kardinalkollegiet; med mosebøgerne i hånden organiserede paven det på kollegial-basis under stramt tilsyn.¹⁹ Hvorvidt man nåede har – trods Jean Delumeau's kraftige betoning af centralisationen – været omstridt; men tilsyneladende foregribes tendenserne, viser det sig nu, af senrenæssancetidens og før-tridentinske reformvenlige kardinalers bestræbelser mod modernisering og effektivisering af den centrale, kuriale forvaltning.²⁰ At reformerne blot ikke hindrede bjergsomme kardinalers præbendejagt har den amerikanske historiker Barbara M. Hallman vist – og de stod heller ikke i vejen for de to store, franske kardinaler.²¹

Det springende – og stundom paradoksale – punkt ligger i, at pavestolen efter koncilierne og konkordaterne, men understøttet af det politiske livs machiavellisme og konfessionsspaltningen vel måtte give afkald på fortidens universalistiske ambitioner; men den bevarede sin dobbelte – kirkelige og verdslige – funktion i kirkestaten. Til indvortes brug blev myndigheden udmøntet i håndfast og centraliseret styre under et i stigende grad gejstligt bureaukrati; men at det kunde føre til groteske og sejsledne konfrontationer mellem gejstlig og verdslig jurisdiktion demonstrerer Prodi fornøjeligt ved en dybdeundersøgelse af Bologna-regionen. Man gik frejdigt på akkord med Tridentionerkonciliet's dystre reformprogram, men nåede aldrig nogen afklaring af dette dualistiske dilemma.

Heller ikke ideologisk – viser Prodi – lykkedes det rigtig for pavestolen at finde sine egne ben, efter at den havde måttet renoncere på den

¹⁸ P. Prodi, *The Papal Prince. One Body and two Souls: The Papal Monarchy in Early Modern Europe*. Cambr. 1987. – x + 287 s. £32.50. Desværre er den engelske oversættelse tung og uelegant i sammenligning med den italienske original (Bologna 1982).

¹⁹ Jf. HT 87. Kbh. 1987, s.388f.; jf. for det flg. J. Delumeau, *Les Progrès de la centralisation dans l'état pontifical au XVIe siècle*. Revue historique 226. Paris 1961, s.399-410.

²⁰ J. F. D'Amico, *Renaissance Humanism in Papal Rome*. Baltimore & London 1983 (Pb. 1991. – 349s. \$ 22.00) og P. Partner, *The Pope's Men. the Papal Civil Service in the Renaissance*. Oxf. 1990. – xii + 276 s. £ 30.00.

²¹ B. M. Hallman, *Italian Cardinals, Reform, and the Church Property*. Berkeley, Los Angeles & London 1985 (xii + 282 s. \$35.00). – Om Richelieu og Mazarin J. Bergin, *Cardinal Richelieu: Power and the Pursuit of Wealth*. New Haven & London 1985 og samme, *Cardinal Mazarin and his Benefices*. French History I. Oxf. 1987, s.3-26.

middelalderlige universalisme; kardinal Roberto Bellarminos skolastisk-kirkelige universalisme omkring 1600 lod sig slet ikke realisere. Pavestolens indflydelse på international politik var – ligesom dens lunkne, finansielle engagement i trediveårskrigen – tilsyneladende begrænset, allerede inden den westfalske fred fastslog ikke-interventionsprincippet.²²

Pavestolens reelle afmagt, selv i Italien, afspejles meget tydeligt i konflikterne med Venezia omkring århundredeskiftet. Skønt bestemt ikke mindre autoritært styret bed byens vise råd kraftig (og med især Paolo Sarpi som pennefører) fra sig med hensyn til forvaltningen af de tridentinske kirkereformer; man vilde undgå kurial indblanding, og man definerede kampen som forsvaret for 'den republikanske frihed', på sin vis en ejendommelig parallel til Firenzes forsvar for *sin* 'republikanske frihed' overfor den milanesiske despot Giangaleazzo Visconti et par århundreder tidligere (om vi følger Hans Barons omstridte tese).²³ Venezia havde – som den amerikanske historiker Wm. Bouwsma har kunnet vise i en meget udførlig analyse – held til at forsvare sin frihed og til at undgå Toscanas skæbne som storhertugeligt og autoritært styre under pavelig protektion.²⁴

Oversigten har måttet begrænse sig til strejftog i den nyeste litteratur om den tidligste, europæiske absolutisme, og vigtige felter har måttet forbigås, herunder de to habsburgske monarkier og det nu omtrent færdige, skandinaviske magtstatsprojekt. Hovedtendenserne bærer dog nok i retning af betoning af enevældens begrænsninger bag den pompøse facade. Og diskussionerne kan lade formode, at ikke mindst de indgående og detaljerede franske og angelsachsiske studier af kardinalernes og solkongens tidsalder og den engelske revisionisme har været væsentlige incitament i denne proces.

²² Grundlæggende er stadig K. Repgen, *Die römische Kurie und der westfälische Friede*. Tübingen 1962.

²³ H. Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance I-II*. 2nd. ed. Princeton 1966.

²⁴ Wm. J. Bouwsma, *Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*. Berkeley, Los Angeles & London 1968. Pb. 1984.